Volume 3 issue 2 - 2023

ONA TILI DARSLARIDA BADIIY MATN USTIDA ISHLASH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Boboniyozova Manzura Karim qizi
Termiz davlat pedagogika instituti, Filalogiya fakulteti
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-bosqich 207-guruh talabasi

Annotatsiya
Matn ustida ishlash va uning asosiy bosqichlarini belgilashda o'qituvchi badiiy asarning san'at asari sifatida o'ziga xos xususiyatlari va o'quvchilaring tayyorgarlik darajasini nazarda tutadi. Matnda barcha qismlar (g'oyaviy asos, kompozitsiya, sujet, tasviriy vositalar) o'zaro bog'liq bo'ladi. Sujet rivoji asosida asar qahramonlarining yangi-yangi qirralari ochila boradi. Ushbu maqolada ona tili darslarida badiiy matn ustida ishlash metodikasini takomillashtirish haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar
Matn ustida ishlash, badiiy til, matn tahlili, ta'lim, maktab, xalq og'zaki ijodi.

Ona tili metodikasi umumiy pedagogika bilan ham o'zaro bog'lanadi. Maktab ta'limidagi har bir o'quv predmeti, shu jumladan ona tili ham, faqat bilim berish, ko'nikma va malaka hosil qilish bilangina cheklanmay, bolaning ongini oshirishi va tarbiyalashi ham zarur. Haqiqatan ham, ona tili o'qitish jarayonida bolalaming dunyoqarashi shakllanadi, bilish qobiliyatlari o'sadi, ular aqliy, axloqiy, estetik tomondan rivojlanadi, xarakterida ma'lum ijobiy xususiyatlar yuzaga keladi, mehnat qilishga o'rganadi. O'zbek xalqi juda qadim zamonlardayoq ilm-fanga katta e'tibor bilan qaragan va uni rivojlantirishga harakat qilgan. Ibn Sino, Beruniy, al-Xorazmiy, Amir Temur, Ulug'bek va boshqa ko'plab allomalar ilm-fanni dunyoga tanitganlar. Ilm-m a'rifatga beqiyos hurmat bilan qaragan xalqimiz qanday qiyinchilik va to'siqlar bo'lmasin, o 'z farzandlarining savodli bo'lishini orzu qilganlar, ularini yoshligidanoq maktabga o'qishga berganlar. Maktabdor dom lalar o'z usullari va tajribalariga asoslanib bolalarga saboq berganlar. Demak, O'zbekistonda o'qitishning o'ziga xos usullari mavjud bo'lgan va ular rivojlanib borgan. Bu jarayon silliq kechmagan, ba'zi xato va kamchiliklarga ham yo'l qo'yilgan. Chunonchi, XX asrning 20-yillarida maktabni rivojlantirishda juda jiddiy xatolarga yo'l qo'yildi. Kompleks dasturlarda ona tilini o'rganish tizimi buzildi: grammatik, orfografik ko'nikm alarga yetarli ahamiyat berilmadi. Savod o'rgatishda yaxlit so'z metodi tilning fonetik xususiyatlariga mos kelmadi, analitiksintetik ishlar ta'minlanmadi, puxta, to'g'ri yozuv masalalari uchun zamin yaratilmadi. Zamonaviy maktab oldiga qo'yilgan vazifalar, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar umumiy rivojlanishining o'sganligi, psixologiya va xususiy metodika sohasidagi yutuqlar sinfda o'qish mazmuni va o'qitish metodlariga o'zgartirish kiritishni talab etmoqda. Shularga bog'liq holda badiiy asarni tahlil qilish metodikasi takomillashtira borildi: takroriy bayon qilish mashqlari kamaytirildi, ijodiy va o'qilgan matn yuzasidan o'z fikrini bayon qilish ko'nikm asini o'stiradigan mashqlar ko'paytirildi, asar qismlari ustida emas, balki yaxlit asar ustida ishlanadigan bo'ldi, asar g'oyasi va obrazlarini tushuntirishda o'quvchilam ing mustaqilligi ortdi, matn ustida ishlashda xilma-xil topshiriq turlaridan, ta'limda texnika vositalaridan va ilg'or pedagogik texnologiya usullaridan ko'proq foydalanila boshlandi va hokazo.

XX asrning 60-yillarida yaratilgan maktab dasturida kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda shakllantiriladigan m atn ustida ishlash ko'nikmalari belgilab berildi, shuningdek, 1—4-sinflarda o'qish malakasiga qo'yilgan talablar ancha aniq ajratildi. XX asming 70-yillari boshlarida mazmuni va metodik apparati jihatidan hayotga yaqinlashtirilgan o'qish kitoblari yaratildi. Mustaqillik tufayli ta'lim sohasida ham katta islohotlar amalga oshirildi. 1999-yil boshlang'ich ta'limning ham Davlat ta 'lim standard" yaratildi, o'quv dasturlari yangilandi. 2005-yil tajriba-

sinov natijalari hisobga olinib, davlat ta’lim standartlari va o'quv dasturlari qayta ko'rib chiqildi, „O'qish kitobi" darsliklari ham yangilandi. O 'zbek m aktablarida taniqli rus metodist-olim lari T. G. Ramzayeva, M. S. Vasileva, V. G. Goreskiy, K. T. Golenkina, L. A. Gorbushina, M. I.Om orokova, E. A.N ikitina, N. S. Rojdestvenskiy, o'zbek olimlaridan A. Zunnunov, K. Qosimova, Q. Abdullayeva, S.M atchonov, M.Yusupov, M .U m arova, X. G 'ulom ova kabilar ishlab chiqqan takomillashgan sinfda o'qish m etodikasidan ijodiy foydalanilmoqda. Boshlang'ich sinflarda badiiy asar quyidagi m uhim metodik qoidalar asosida tahlil qilinadi: 1. Asar m azmunini tahlil qilish va to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qish malakalarini shakllantirish bir jarayonda boradi (asarning m azm unini tushuntirishga oid topshiriq o'qish malakalarini takomillashtirish topshirig'i ham hisoblanadi). 2. Asarning g'oyaviy asoslari va mavzusini, uning obrazlari, sujet chizig'i, kompozitsiyasi va tasviriy vositalarini tushuntirish o'quvchilam ing shaxs sifatida um umiy kamol topishiga yaxshi xizmat qiladi, shuningdek, bog'lanishli nutqining o'sishi (lug'atining boyishi va faollashishi)ni ta’minlaydi. 3. O'quvchilaming hayotiy tajribasiga tayanish asar mazmunini ongli idrok etishning asosi va uni tahlil qilishning zaruriy sharti hisoblanadi. 4. Sinfda o'qishga o'quvchilam ing bilish faoliyatini faollashtirish, atrof-m uhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirishning samarali vositasi sifatida qaraladi. Asarni tahlil qilishda hisobga olish zarur bo'lgan muhim omillardan biri uning o'quvchilarga hissiy ta’siridir. O'quvchilar muallifning asosiy fikrini tushunibgina qolmay, muallif hayajonlangan voqeadan ham hayajonlansinlar. M atnni tahlil qilish o'quvchida fikr qo'zg'atishi, hayotiy tajribasining m uallif qayd etgan dalillarga to'g'ri kelish-kelmasligini aniqlashi zarur. Tahlil davomida asarning estetik qimmati, badiiy go'zalligi ham alohida qayd qilib o'tiladi. O'qish metodikasi adabiyotshunoslik, psixologiya, pedagogika ishlab bergan nazariy qoidalarga asoslanadi. Sinfda o'qishni to'g'ri uyushtirish uchun o'qituvchi badiiy asarning o'ziga xos xususiyatlarini, ta’limning turli bosqichlarida o'qish jarayonining psixologik asoslarini, kichik maktab yoshidagi o'quvchilam ing matnni idrok etish va o'zlashtirish xususiyatlarini hisobga olishi zarur. O'qish darslari o'quvchilarda badiiy asarlarning bir-biridan farqini ajrata olish, yozuvchining hayotiy voqealami qanday badiiy vositalar orqali aks ettirgani va qanday obrazlar yaratganini aniqlay olish, mustaqil o'qish va asami tahlil qilish malakasi sinfdan-sinfga o'tgan sari o'stirib boriladi. O'quvchilar adabiy ma’lumotlami o'zlashtirish orqali badiiy asarning mazmuni, g'oyasi va ahamiyatini anglab ola boshlaydilar. O'quvchilar adabiy tushunchalarni o'rganish natijasida badiiy adabiyot san’atning bir turi ekanligi, uning hayot bilan aloqadorligini bilib oladilar. Adabiy tushunchalarni shakllantirish bilan birga o'quvchilam ing nutqini o'stirish ham m uhim o'rin tutadi. Boshlang'ich sinflarda asar tahlilida adabiy janr turlari — ertak, hikoya, masal, she’r, doston, maqol, topishmoq bilan birga badiiy til vositalari — sifatlash, o'xshatish, jonlantirish, mubolag'a bilan ham amaliy ravishda tanishtiriladi.

Xalq og'zaki ijodida ertak janrining bolalar tom onidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib o'qilishining sabablaridan biri ertak tilining ta’sirchanligi, o'tkir sujetliligi va xalq tiliga yaqinligidir. Ertak o'qib bo'lingach, uning badiiy tili ustida ishlashga alohida aham iyat berish zarur. 2-sinf “O'qish kitobi”da keltirilgan “Kamaychi shoh” ertagida “yov qora bulutday yopirilib kelayotgan ekan”, “Kuychi terak” ertagida “Terakning shoxlari xuddi surnay chalgandek ovoz chiqarib, yaproqlari esa shildirab raqsga tushar ekan”, “To'rg'aylar qo'shiq aytib, ularga jo'r bo'lar ekanlar”, “Oh, deb nola qilibdi terak”, “Ustun ularning nag'malariga jo'r bo'lib, sho'x-sho'x kuy chalibdi” kabi badiiy vositalar yordam ida tasvirlangan m anzaralar juda ko'p. Ular ustida ishlash o'quvchi nutqini o'stirish bilan birga ularni fikr yuritishga, m ulohaza qilishga ham o'rgatadi. Ertaklarda o'xshatishlar, jonlantirish va m ubolag'alardan foydalanilgan. O'quvchilarga ularni izohlab berish, keyinchalik m atndan toptirish, qayta hikoyalashda ulardan nutqlarida foydalanishga o'rgatish zarur. Asar o'qib bo'lingach, badiiy til vositalari ustida ishlanadi. Chunki ularning ma’nosi matndan, asar mazm unidan anglashiladi. Ayniqsa, masallarda allegoriyani ochishda ko'chma

ma’noli so'zlardan ko'p foydalaniladi. Ular bolalarga masal mazm unini tushunishga xalal bergani uchun ayrim ko'chma ma’noda ishlatilgan so'zlar asami o'qishdan oldin tushuntiriladi. 3-sinf “O'qish kitobi”dan o'rin olgan “Ayamajiz” (Qudrat Hikmat) she’rida “Bo'ralar qor kapalak”, “Bog'lar sokin mizg'ishar, Misoli oq kapalak", “Muz oynalar sovuq yeb” misralarida o'xshatish, jonlantirish; “Saxiy ona tabiat”, “quchog'ida havo sof” misralarida metafora; “Ayamajiz izg'iydi, Ko'chalarda tutoqib, Shox-shabbani tortqilar, Yalmog'izdek yutoqib” kabi misralarda jonlantirish va o'xshatishlar qo'llangan.

Xalq og’zaki ijodida ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib o’qilishining sabablaridan biri ertak tilining ta’sirchanligi, o’tkirligi, ma’nodorligi va xalq tiliga yaqinligidir. Ertaklarning ko’pchiligida real hayot tasviri sarguzasht elementlar bilan qo’shilib ketadi. Ertakning o’tkir maroqli syujeti, voqyea rivojidagi favqulodda ajoyib vaziyat bolalarni maftun qiladi, undagi mard, kuchli, topqir, dovyurak, chaqqon qahramonlar, ertakning g’oyaviy yo’nalishi, unda ezgulik kuchining - yaxshilikning doimo g’alaba qilishi bolalarni o’ziga tortadi. Ertakda qabul qilingan hikoya qilish shakli bir xil so’z va iboralarning qayta-qayta takrorlanib turishi, ohangdorligi, tilining ta’sirchanligi, ifoda vositalarining jonliligi, bolalar uchun juda qiziqarlidir. Ertakda qatnashuvchilar ko’pincha rahmdil, saxiy, adolatli hamda ularning aksi bo’lgan yovuz, baxil, ochko’z obrazlarga bo’linadi. Ertakning pedagogik qiymati shundan iboratki, o’quvchilar unda to’g’rilik, halollik g’alaba qilganidan, kambag’al kishilar qiyinchilikdan qutilganidan, ya’ni yaxshilik, ezgulik ro’yobga chiqqanidan va yomonlik, yovuzlik mahkumlikka uchraganidan quvonadilar. Ular hayotda ham doimo shunday bo’lishini istaydilar. Masalan, «Halollik» ertagida (3-sinf) asosiy fikr kambag’allarga yordam ko’rsatish, o’z mehnati bilan hayot kechirish bo’lib, bu hatto butun xalq istagi ekanligi g’oyasi ilgari surilgan bo’lsa, «Hiylagarning jazosi» ertagida (4-sinf) soddadilning to’g’riligi hiylagarning makri ustidan g’olib kelishi, xiyonat jazosiz qolmasligi g’oyasi ilgari surilgan3 . Har ikki ertak ham to’g’riso’zlilikning g’alabasi bilan yakunlanadi. Bunday g’alaba maishiy ertaklardan tashqari, sehrli ertaklarda ham ifodalangan. Ertak bolalarda qahramonlarning xatti-harakatini muhokama qilib, baholash ko’nikmasini o’stirishi bilan birga yaxshilikning doimo g’alaba qozonishiga ishonch uyg’otadi. O’quvchilar ertakni tahlil qilish jarayonida «Kishilardagi qanday sifatlar sizga yoqdi? (yoki yoqmadi?) Nima uchun?», «... nima uchun jazolandi? (yoki rag’batlantirildi?)», «Nima uchun ertakdagi ba’zi qahramonlarga hatto tabiat kuchlari ham yordam beradi? (yoki ba’zilaridan yuz o’giradi?)» kabi savollarga javob topish jarayonida mushohada qiladilar, muhokama qilib, xulosaga keladilar. Boshlang’ich sinflarda hayvonlar haqidagi ertaklar ko’proq o’qitiladi. «Bo’rining tabib bo’lgani haqida ertak» (Anvar Obidjon), «Ko’zacha bilan tulki», «Olapar, Mosh, Musicha» kabi ertaklar aniq hayotiy hikoyalar tarzida o’qitiladi va tahlil qilinadi.

Asarni tahlil qilishning metodik shartlaridan biri asar mazmunini uning tasviriy-ifodali vositalari bilan bog’liq holda qarashdir. Yana bir asosiy qoida asar ustida ishlash jarayonida ta’lim-tarbiyaviy vazifalarni umumiy ravishda amalga oshirish hisoblanadi. Bu qoidalar asar ustida ishlashning asosiy yo’nalishini belgilaydi, shuningdek, matnni tahlil qilish jarayonida o’quvchilar bajaradigan topshiriqlarni va muhokama qilish uchun ularga beriladigan savollarning harakterini aniqlab olishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xolboyeva, G. (2020). ONA TILI DARSLARIDA BADIIY MATN USTIDA ISHLASH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH. Архив Научных Публикаций JSPI.

2. Siddiqova, S., & To'ychiyeva, N. (2022). BOSHLANG ‘ICH SINF O ‘QUVCHILARINING LUG ‘ATLAR USTIDA ISHLASH JARAYONIDA KREATIVLIGINI OSHIRISH METODLARI. Boshlang'ich ta'limda innovatsiyalar, (4).
3. Urinbayevna, M. Z. (2023). ONA TILI O ‘QITISH METODIKASI FANINING PSIXOLOGIYA VA PEDAGOGIKA FANLARIGA BO ‘LIQLIGI. Scientific Impulse, 1(7), 960-967.
4. Abdullayeva, B. (2021). Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларини ахборот компетентлигини ривожлантириш. Boshlang'ich ta'limda innovatsiyalar, 2(2).
5. Xudaybergenova, Z. (2021). Бошланғич таълим тизимида рақамли технологиялар татбиғи: омиллар ва зарурат. Boshlang'ich ta'limda innovatsiyalar, 2(2).

WORDLY
KNOWLEDGE